

<https://doi.org/10.62837/2024.6.169>

**ƏHMƏDOVA İRADƏ
ƏLİYEVƏ XATIN**
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov 19
ahmadovairada@mail.ru

FOKLORUN YARANMA TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ **Xülasə**

Folklor – sözü xalqların şifahi poetik yaradıcılığı kimi izah edilir. İngilis dilindən digər dillərə keçən folklor sözü-folk -xalq, lore isə bilik, hikmət (xalq müdrikliliyi) deməkdir.

Zəngin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dünyanın digər xalqlarının folkloru arasında özünəməxsus səciyyəvi bir yer tutur. Azərbaycan folkloru janr zənginliyinə malikdir. Həyatı əks etdirmə baxımından lirik, epik və dramatik növləri mövcuddur. Bu ədəbi növlərin hər birinə məxsus janrlar yaranmış, zaman-zaman zənginləşmişdir. Lirik və epik folklor nümunələri daha geniş yayılmışdır. Müxtəlif ədəbi növlərin janrlarında folklor xas olan ortaq cəhətlərlə yanaşı, məzmun və forma baxımından fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Epik folklor janrlarından nağıllar və dastanlar, xalq müdrikliliyinin ifadəsi olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər tarix boyu qonşu xalqların folklor və klassik ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Folklor janrlar baxımından arxaik və çağdaş olaraq iki yerə bölünür. Arxaik folklor janrlarına sənətlər, ovsunlar, fallar, andlar, dualar, alqışlar daxil edilir. Əslində bu bölgü şərti qəbul edilir, yəni folklorun yaranma prosesi bütün tarix boyunca davam edir, və şübhəsiz bu janrlara müntəzəm olaraq yeni-yeni ədəbi nümunələr əlavə olunur. Müxtəlif mövqələrdən yanaşsaq, folklor mərasim folklorunu, əmək nəğmələrini, müxtəlif mərasimlərə aid oyunlar, atalar sözləri və zərb məsəlləri və digər sahələri araşdırır. Mərasim folklorunun özü də mövsüm mərasimlərini, müxtəlif təbiət hadisələri ilə bağlı olan mərasimləri, məişət mərasimini, obağlı olan mərasimləri, məişət mərasimini, o sıradan toy və yas mərasimlərini də əhatə edir.

Açar sözlər: nağıl, dastan, dualar, atalar sözü, bayatı, nəğmə, janr, lirika

Folklor xalqın baxışlarını, arzu və istəklərini, poetik fantaziyalarını, zəngin düşüncə dünyasını, hisslərini, təcrübələrini, zülmə etirazlarını, ədalət və xoşbəxtlik xeyallarını özündə cəmləşdirir. Folklor, insan nitqinin formalaşması prosesində yaranan bədii tərzdə tərənnüm edilən şifahi yaradıcılıqdır. “Folklor, müxtəlif janrları birləşdirən mətnlər toplusudur: nağıllar, dastanlar, mərsiyələr, xalqın ruhunu oxşayan mahnılar, tarixi nəğmələr, zarafatlar, lətifələr və digər sahəli misal olaraq göstərə bilərik. Ən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, xalq-folklor nümunələrinin kollektiv yaradıcısıdır. Yəni şifahi xalq yaradıcılığının göstəricisi olan folklor

nümunələrinin məlum b müəllifi yoxdur. Folklor zamanla kollektiv olaraq yaradılmış və formalaşmışdır” (1,35).

Folklor ənənəvi xalq mədəniyyətinin tərənnümüdür.

Folkloru aşağıdakı bölümlərlə tədqiq etmək olar

Atalar sözləri və zərb məsəllər, Tapmacalar, Məşhur inanclar, Əfsanələr

Bayatılar, Əmək və mövsümü nəğmələr, Oxşamalar. Dastanlar, Qəhrəmanlıq dastanları, Lirik dastanlar

Bu bölüm müxtəlif xalqların adət və ənənəsinə uyğun olaraq səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb edir.

Məsələn, rus folklorunda belə bölüm etmək olar

Ritual yaradıcılıq

Təqvim-ritual şeiri., Xalq dramı., Qəhrəmanlıq eposu. Duma.

Baladalar və lirik mahnılar

Ailə mahnıları., İcma mahnıları., Atışma və qiyamçı mahnıları., Chastushkalar

Ədəbi mənşəli mahnılar.

İngilis folkloruna müraciət etsək

-Qədim mif və əfsanələr, balladalar, eposlar, atalar sözləri və s. daxil edilir

Təbii ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz bölüm şərti xarakter daşıyır.

Folklorşünaslar bütün bu göstərilən sahələri tədqiq edərək dünya ədəbiyyatına misilsiz ədəbi incilər bəxş ediblər və bu gün də bu proses davam etməkdədir.

Rus folklorunda “Çastuşkalar-частушки” azərbaycan folklorundakı bayatılarla uyğunlaşır

Саша в школу опаздал,

Но не сказал, что проспал

А сказал, что как на зло,

Утро поздно рассвело

Əzizim kətan sarı,

Ağ sarı, kətan sarı,

Çıxaydım Şah dağına

Baxaydım Vətən sarı

Əziziyəm gül əllər,

Ağ biləklər, gül əllər

Qürbətdə xan olunca

Vətəninə dilən gəz

Azərbaycan ədəbiyyatının dərinliyində də zəngin və dərin məzmunlu Azərbaycan folkloru mövcuddur. Azərbaycan xalqının şifahi poetik yaradıcılığı kimi dəyərləndirilən folklorun tarixi Azərbaycan ərazisində ilk insan məskənlərinin meydana çıxması ilə başlayır desək heç də səhv etmiş olmarıq. “Azərbaycan folkloru — Ən qədim dövrlərdən, tarixdən xəbər verməklə yanaşı xalqımızın ruhunu özündə yaşıdan sənət nümunələridir. Mifoloji-bədii dünyagörüşünün izləri folklorlarda

və klassik ədəbiyyatda da, müasir dövrümüzü də əks etdirən sənət nümunələrində də təşəkkül tapmışdır” (2,46). Azərbaycan mifologiyası Qədim hind və yunan mifologiyası qədər sistemli və bütöv xarakter daşımır. Ancaq Azərbaycan folklorunda Azərbaycan mifologiyasının izlərini aşkar etmək mümkündür. Bunlar daha çox kosmoqonik və mövsümi, erəcə də etnoqonik miflərin müəyyən detallarını özündə daşımaqdadır. İnsan cəmiyyətinin ilkin formalaşma dövrünün bədii təfəkkür məhsulları olan bu mifik ünsürlərdə kosmosla xaos yəni dünya düzəni ilə qarşılaşılıq, nizamsızlıq dünya düzəninin bu nizamsızlıqdan yaranması və eyni münasibətlərin insan cəmiyyətində əks olunması özünə yer tapmaqdadır. Mifik dünyagörüşündə insan cəmiyyətində kosmos, yəni əksər insanlar tərəfindən qəbul edilmiş qayda-qanunlar toplusu əsas etibarlı ilə cəmiyyətin aparıcı nizamı-ailə, məişət, insanla təbiət arasında qarşılıqlı anlaşma proseslərini əhatə edir. Mifoloji dünyagörüşünün ayrı-ayrı ünsürləri, indiyə qədər folklorun ovsun, ağı, qarğıış, rəvayət, qodu və sayacı mərasimi ilə bağlı mətnlərdə qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan mifoloji mətnlərinin əksəriyyətində qədim Türk mifoloji düşüncəsi aparıcı motiv kimi çıxış edir. Bunu istər dünyanın yaranması ilə bağlı olan kosmogonik miflərdə, istər etnosun mənşəyi ilə bağlı olan etnoqonik miflərdə, istərsə də mövsümi proseslərlə əlaqədar olan təqvim miflərində görmək mümkündür. Mifoloji mövzuların yaranması və onların folklor mətnlərində ünsürlər şəklində qorunub saxlanması ibtidi insanın təbiətə və təbiət qüvvələrinə baxışı ilə sıx bağlıdır. Söz, hərəkət və onun vasitəsilə təbiət qüvvələrinə təsir göstərmək arzusu ibtidi-mifoloji mətnləri yaratmaq və ifa etmək ehtiyacı yaratmışdır. Bunların sırasında “Kosa-kosa, “Qodu-qodu”, “Novruz”, “Xıdır Nəbi”, və başaa mərasim nəğmələrini və digər rəqsləri də göstərmək olar. Nağıllar-Azərbaycan nağılları “Azərbaycan xalqının dünya görüşünü, həyata münasibətini, zülmə qarşı mübarizəsini, gələcək üçün arzularını və inamını əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatının çox qədim və geniş yayılmış növlərindəndir. Azərbaycan nağıllarını mövzularına görə bir-neçə hissəyə bölmək olar: mifoloji nağıllar- Azərbaycan mifologiyası Qədim hind, Qədim yunan mifologiyası qədər sistemli və bütöv xarakter daşımır. Lakin, Azərbaycan folklorunda Azərbaycan mifologiyasının izlərini aşkar etmək mümkündür. İnsan cəmiyyətinin ilkin formalaşma dövrünün bədii təfəkkür məhsulları olan mifik ünsürlərdə kosmosla xaos, yəni dünya düzəni ilə qarşılaşılıq, nizamsızlıq, dünya düzəninin bu nizamsızlıqdan yaranması və eyni münasibətlərin insan cəmiyyətində əks olunması özünə yer tapmışdır.” (3, 24-25) Mifik dünyagörüşündə insan cəmiyyətində kosmos, yəni əksər insanlar tərəfindən qəbul edilmiş qayda-qanunlar toplusu əsas etibarlı cəmiyyətin aparıcı nizamını – ailə, məişət, insanla təbiət arasında qarşılıqlı anlaşma proseslərini əhatə edir. “Mifoloji dünyagörüşünün ayrı-ayrı ünsürləri indiyə qədər folklorun ovsun, alqış, qarğıış, rəvayət, qodu və sayacı mərasimi ilə əlaqədar mətnlərdə qorunub saxlanılır.

Qaravəllilər epik növün əsas janrlarından olan nağıllarla lətifələr arasında dayanan bir janr olduğundan onda nağıla və lətifəyə oxşar, həm də onlardan fərqli xüsusiyyətlər var.

Qaravəlli janrı Azərbaycan folklorunda ayrıca, müstəqil bir janr olsa da, dünya xalqlarının folklorunda «satirik nağıl», «nağıl-novella», «novellavari nağıl», «lətifə», «anekdot» və s. adlar altında ümumiləşdirilib Qaravəlli - nağıllar başlarkən söylənilən və nəzm şəklində olan kiçik müqəddimədir. Məsələn:

Hamam, hamam içində,
Xəlbir saman içində.
Dəvə dəlləklik eylər
Köhnə hamam içində.
Qarışqa şıllaq atdı,
Dəvənin budu batdı.
Xanın yarıtmaq oğlu
Elin varını satdı.
Puluna doşab aldı,
İçdi yıxıldı-yatdı...

“Dastan- Azərbaycan, Türkiyə,Mərkəzi Asiya ölkələrində geniş yayılmış bir janrdır. Avropada dastan epos kimi tanınır.Başqa janrlardan fərqli olaraq, dastanda həm nəsr, həm də nəzm hissələri olur. Azərbaycan folklorunun başlıca cəhətlərindən biri də – onun başqa türk xalqlarının folkloru ilə ortaq cəhətlərə malik olmasıdır. Bu xalqların şifahi söz sənətində bir çox mətnlərin üst-üstə düşməsi həmin qaynaqların vahid etnocoğrafi məkanda meydana gəlməsini və o cümlədən türk xalqlarının vahid bir kökə bağlılığını göstərən faktordur. Qədim türk ədəbiyyatına aid olan dastanlar arasında "Oğuznamə"lər xüsusi bir silsilə təşkil edir” (4,54). Qəhrəmanlıq dastanlarının zirvəsində Kitabi Dədə Qorqud “dayanır.”**Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təbirincə desək: “Oğuz türklərini tarixini əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yüksək bəşəri ideyalar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur”**

Doğma Azərbaycan dilimizdə Kitabi-Dədə Qorqud, Türkmən dilində “Kitabi Dədəm Gorkut”, Türkiyədə “Dede Korkut Kitabı”alandırılan bu dastanın müəllifliyi əfsanəyə görə, Dədə Qorquda aid edilir. XIV əsr tarixçilərindən olan Aybək əd Dəvadari və Fəzlullah Rəşidəddin tədqiqatlarında göstərilir ki, Dədə Qorqud Məhəmməd peyğəmbərin zamanında yaşamış və türklər tərəfindən elçi sifətində onun yanına göndərilmişdir..“Kitabi Dədə Qorqud" dastanının bu gün bizə məlum olan iki nüsxəsi mövcuddur. Onlardan biri bir müqəddimə və 12 boydan ibarət olan variant Alman şərqsünası Fridrix fon Dist tərəfindən İstanbuldan Almaniyaya aparılmış və Drezden şəhər kitabxanasına bağışlanmışdır. İkinci nüsxə isə XX əsrin 50 -ci illərində Vatikanda tapılmışdır. Bu nüsxə bir müqəddimə və 6 boydan ibarətdir.Sonrakı tədqiqatlar nəticəsində müyyən olunmuşdur ki, Drezden kitabxanasında saxlanılan variantın üzərində belə yazılmışdır:"Kitabi -Dədə Qorqud əla lisanı talifeyi-oğuzan"(qədim oğuz tayfalarının dilində Dədəm Qorqud kitabı deməkdir).

1556-cı ildə əsası qoyulmuş Drezden Kral Kitabxanasından tapılan “Kitabı Dədə Qorqud” dastanının 12 boydan ibarət nüsxəsi 1972 ci ilin avqustunda Bakıya gətirilmiş

və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutuna təhvil verilmişdir. "Kitabi Dədə Qorqud" boylarının əsasında yurdun və xalqın qorunması, xeyir qüvvələri təmsil edən qədim oğuzların yadelli işğaiçilərə-şər qüvvələrə qarşı ölüm-dirim savaşı təsvir edilir.. "Kitabi Dədə Qorqud"dastanının yazıya köçürülməsi təxminən XVI əsrə aid edilir. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanları qədim adət-ənənələrin öyrənilməsində bir xəzinə hesab olunur. "Kitabi Dədə Qorqud" da əks olunan adət-ənənələrin əksəriyyətinə müasir dövrümüzdə də rastlaşırıq. Məsələn, Türkiyədə rastlaşdığımız ələpmə, əksəriyyətimizin bir çox hallarda icra etdiyimiz yuxuyozma, qurbankəsmə kimi adətlərin izləri bu gün də qalmaqdadır. Doğum mərasimləri içərisində "Ad qoyma" mərasimi də mövcuddur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları XI-XII əsrlərdə və daha əvvəllər Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsləşir. Dastandakı hadisələrin əksəriyyəti Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Dərəşam, Əlincə, Qaradağ, Göyçə gölü, Qaraçuq dağı və s. yerlərdə baş verir. "Kitabi-Dədə Qorqud"u yazıya köçürən şəxs Dədə Qorqudu bu dastanların yaradıcısı, həm də iştirakçısı kimi təqdim etmişdir. Bayat elindən çıxmış bu şəxsin oğuzun ən müşğül məsələlərini həll edərək gələcəkdən belə xəbər verdiyini göstərmişdir.. Bəzi məlumatlara görə Dədə Qorqudun məzarı Dərbənddə yerləşir. XVII əsrin görkəmli səyyahları olan Övliya Çələbi (3,286) və Adam Olearinin[4,274] "Səyahətnamə"lərində bu fakta rast gəlinir. "Dədə Qorqud"dakı oğuzlar qonşulardan qız da alırlar (Qanturalı Trabzona gedib təkürən Selcan adlı qızını alır), ticarət də edirlər, o ölkələrdən bəylər üçün hədiyyələr alıb gətirirlər. Onlar yurdlarını da şərəflə qoruyurlar. "Dədə Qorqud" boylarında təsvir olunan oğuzlar çox qədimdən burada yaşayıblar. Bununla belə Şərqdən Göytürklərlə gələn və Qərbdən hunların əsasını təşkil edən oğuzlar (onlara oğurlar da deyiblər) Qafqazda, xüsusən Urmiya ətraflarında, Quzey Azərbaycanda və Anadoluda eyniadlı, eynidilli oğuzlarla qovuşub möhtəşəm səltənət qurublar. Bu birləşmə Azərbaycan-türk dilinin yüksək ədəbi dil səviyyəsinə qalxmasına, XIII-XIV əsrlərdə Yunis İmrə, Həsənoğlu, Şirvanda Molla Qasım və nəhayət, Nəsimi kimi əzəmətli ədəbi və ictimai xadimlərin yetişməsinə səbəb olmuşdur.

Dədə Qorqud da öz məclislərində Oğuz bəylərini belə xatırlayırdı:

Hanı gördüyün bəy ərənlər,
Dünya mənim deyənlər,
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya yenə qaldı,
Gəlimli-gedimli dünya
Son ucu ölümlü dünya. (5,38)

Yüksək elmi təfəkkürə, səciyyəvi dünyabaxışına, mənəvi dəyəərə və həyat idealına malik olan xalqımızın yaratdığı gözəl nümunələr, qoruyub saxladığı folklor sərvəti digər xalqlar, dövlətlər üçün də maraq kəsb edir. Milli sərvətimiz olan folklorumuzdn bəhrələnmək, öz həyatlarında istifadə etməklə kifayətlənməyib onu özünüküləşdirməyə də cəhd edilib. Bu təbiidir, çünki hər kəs yaxşının onun olmasını arzulayır.. Lakin əldə etdiyi bu sərvətin mahiyyətini, təyinatını, onu yaradan

düşüncə və duyğunu anlamayanlar ondan həqiqi mənada istifadə edə bilməzlər. Folklor nümunələrimizin qanunsuz istifadəsi, mənimsənilməsi, özünüküləşdirilməsi cəhdlərinin qarşısını almaq zəminində dövlətimizin apardığı siyasət, bu vəzifələrin Müəllif Hüquqları Agentliyinə həvalə edilməsi çox faydalıdır və bu gündə öz aktuallığında qalır. Bu gün bizim həyata keçirməli olduğumuz əsas vəzifə elmi-texniki, informasiya, sənayeləşmə və urbanizasiya dəyirmanında üyünərək, savadlılıq kürəsində əriyərək yox olmağa gedən folklor nümunələrimizi, milli yaddaşımızı, mənəvi dünyamızı yüksək qayğı və intellektlə toplamaq, arxivləşdirmək, gələcək nəsillərə saxlamaqdır. O nəsillərə ki, bizim görmədiyimizi görəcek, bilmədiyimizi biləcək, anlamadığımızı anlayacaqlar.

Резюме

И.Ахмедова
Х.Алиева

«Образование фольклора и этапы развития»

Ключевые слов: сказка, эпос, молитва, пословицы, баяты, песня, жанр, лирика

Азербайджанский фольклор-устное народное творчество [азербайджанского народа](#), представленное трудовыми, обрядовыми и бытовыми песнями, легендарными, любовными и историко-героическими эпическими произведениями ([дастанами](#)), [сказками](#), [пословицами](#), [поговорками](#), [загадками](#). Такие дастаны, как «[Кёроглы](#)», «[Асли и Керем](#)», «[Ашик-Гариб](#)», «[Шах Исмаил](#)» занимают основное место в азербайджанском фольклоре. Многие из них связаны с историческими событиями и отражают патриотические и гуманистические чувства народа. Азербайджанский фольклор отличается богатством жанров. Из жанров эпического фольклора сказки и эпосы, пословицы и поговорки, являющиеся выражением народной мудрости оказали значительное влияние на фольклор и классическую литературу соседних народов.

Среди лирических жанров особо отличаются баяты, являющиеся художественно-эмоциональным отражением различных сторон жизни и быта народа. Древние тюркские народы имели свою специфическую поэзию, которая была создана по принципу количества слогов или «количества пальцев», являющихся национальным жанром поэзии тюрков.

RESUME

IRADA AHMADOVA
KHATUN ALIYEVA

FOLKLORE AND WAYS OF DEVELOPMENT

Key words: tale, epos, pray, proverbs, bayati, song, genre, lyrics

“Folklore is the body of culture shared by a particular group of people; it encompasses the [traditions](#) common to that culture, subculture or group. This includes [oral traditions](#) such as [tales](#), legends, [proverbs](#) and [jokes](#) Folklore is the

traditional beliefs, customs, and stories of a community, passed through the generations by word of mouth.” (6,78)

Folklore is the memory and destiny of the people: the fate of each ethnos depends on the degree of its connection to the national memory.

Azerbaijan folklore is the folk tradition of Azerbaijani people. Azerbaijan folklore has developed throughout the centuries. Azerbaijani folklore is a large collection of narratives and implicitly in representational arts, such as vase painting and votive gifts. The first examples of verbal folk literature are the ideas of primitive people about their perceptions of everyday life, natural phenomena, hunting, labor and other similar matters, and the feelings they make about it. The first examples of these feelings are labor songs. Other forms of folklore – tales, epics, wise words, etc. are examples. Azerbaijani folklore has a rich genre. The *Book of Dede Korkut* or *Book of Korkud* is the most famous among the epic stories of the [Oghuz Turks](#). The stories carry morals and values significant to the social lifestyle of the nomadic [Turkic peoples](#) and their [pre-Islamic beliefs](#). The book's mythic narrative is part of the cultural heritage of the peoples of [Oghuz Turkic](#) origin, mainly of Turkey, Azerbaijan, and Turkmenistan. Only two manuscripts of the text, one in the [Vatican](#) and one in [Dresden](#), were known until 2018, when the [Gonbad](#) manuscript was discovered.

The epic tales of *Dede Korkut* are some of the best-known Turkic [dastans](#) from among a total of well over 1,000 recorded epics among the [Mongolian](#) and [Turkic](#) language families.

The first manuscript of The Book of Dede Gorgud, dated to the 16th century and consisting of 12 stories (songs), was found in a Dresden library by German orientalist H.F. von Diez, who published a translation in 1815 of the “Tapagoz” (Goggle-eye) episode, which has similarities with the Greek Polyphemus (Cyclops).

Istifadə olunan ədəbiyyat

1. Məmməd Hüseyin Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010.
2. Azərbaycanın ədəbi ənənəsi, Azərbaycan xalq nağılları, Bakı, 2009, səh 89
3. Övliya Çələbi "Səyahətnamə",
4. Adam Olearinin "Səyahətnamə"
5. Qara Namazov "Göytürk dastanından Dədə Qorquda kimi", Bakı, 2014
6. ["William John Thoms". The Folklore Society. 2020.](#)

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.06.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2024

Rəyçi f.f.d. Əhmədli M.P.

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur